

مطالعه رابطه عوامل اجتماعی - فرهنگی با نگرش نسبت به حق الناس (مطالعه موردی: جوانان ۱۸-۲۹ سال شهر شیراز)

دکتر مجید موحد^۱ و ماندانا کریمی^۲

تاریخ وصول: ۹۴/۹/۲۱

تاریخ پذیرش: ۹۵/۳/۲۶

چکیده:

هدف این پژوهش مطالعه‌ی رابطه‌ی عوامل اجتماعی - فرهنگی با نگرش نسبت به حق الناس در بین جوانان شهر شیراز است. در این مسیر، نخست موضوع مورد مطالعه معرفی و بررسی گردید. تحقیقات صورت گرفته توسط محققین دیگر در دو بخش داخلی و خارجی مورد بررسی و سپس نظریه‌های موجود در این زمینه مورد بررسی قرار گرفتند. نظریه‌ی ماکس وبر به عنوان چارچوب نظری تحقیق مورد استفاده قرار گرفت. روش اجرای تحقیق با روش پیمایش و گردآوری داده‌ها نیز با ابزار پرسشنامه‌ی محقق ساخته انجام گرفته است. جامعه‌ی آماری تحقیق، جوانان ۱۸-۲۹ سال شهر شیراز بودند که ۶۰۰ نفر از آن‌ها به عنوان نمونه به صورت نمونه‌گیری چند مرحله‌ای انتخاب و مورد بررسی قرار گرفتند. داده‌های جمع‌آوری شده، به وسیله‌ی نرم‌افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نتایج تحلیل در دو بخش توصیفی و استنباطی ارائه و مورد بررسی قرار گرفت. نتایج رگرسیون چند متغیره نشان داد که ۴ متغیر مستقل شامل: دینداری، سن، قومیت و محل سکونت در مجموع توانستند ۲۱/۶ درصد تغییرات متغیر وابسته (حق الناس) را تبیین کنند. نتایج بدست آمده در پایان مورد بحث و بررسی قرار گرفتند و پیشنهاداتی ارائه گردید.

مفاهیم کلیدی: حق الناس، حقوق مردم، رسانه‌ی جمعی، دینداری، نگرش

^۱ دانشیار بخش جامعه‌شناسی و برنامه‌ریزی اجتماعی دانشگاه شیراز

mmovahed@rose.shirazu.ac.ir

^۲ دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی دانشگاه شیراز (نویسنده‌ی مسئول)

karimi.mandana67@gmail.com

مقدمه و بیان مسأله

حقی که در مقابل تکلیف بکار می‌رود به سه بخش کلی حق‌الله، حق‌النفس و حق‌الناس تقسیم می‌شود. حق‌الناس یا همان حقوق مردم نیز که همگان موظف به مراعات آن در مقابل دیگران‌اند، دارای گونه و مصادیق مختلفی است که همه‌ی آن‌ها در اسلام از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است. از نظر احکام اسلام جان، مال و آبروی مسلمانان حرمت دارد و هیچ‌کس حق ندارد به ناحق، آن‌ها را مورد تعرض و تجاوز قرار دهد (علی‌اکبریان، ۱۳۹۲: ۱۰۹).

هوگس^۱ (۱۹۶۴)، در لغت‌نامه‌ی اسلام، حق‌الناس را با اصطلاح «حقوق بشر»^۲ ترجمه کرده است.

حق‌الناس یک اصطلاح فقهی خاص در ابواب قضا، شهادت و حدود است. در لغت به معنای «حق مردم» می‌باشد و در کنار حق‌الله، اساس حقوق اسلامی را تشکیل می‌دهد. ترکیب اضافی حق‌الناس، از نوع اضافی ملکی بوده و اضافی حق به ذی‌حق است. به این مفهوم حق متعلق به مردم است. برخلاف حق‌الله که در آن حق، حکم جعل شده توسط خدا است. در حق‌الله، حق اضافه به جاعل است. حق‌الناس نیز مانند حق‌الله، توسط خداوند جعل شده و فقط امر آن به مردم سپرده شده‌است (کدیور، ۱۳۸۸: ۷۶).

حق‌الناس حقوقی است که افراد در مقابل سایر افراد جامعه دارند. مانند بازگرداندن قرض، عذرخواهی و جلب رضایت در قبال اشتباهات و زیان‌هایی که به آن‌ها رسانده و همچنین حسن ظن به ایشان. بر مبنای اعتقادات اسلام حق‌الناس از حق‌الله مهم‌تر است. و پاسخ دادن حق‌الناس در روز قیامت دقیق‌تر از پاسخ دادن به حق‌الله است. چرا که خداوند حق خود را می‌بخشد ولی حق مردم را باید صاحبان آن (مردم) ببخشند. حق‌الناس از نظر اسلام با عدالت و حکمت الهی رابطه‌ای تنگاتنگ دارد و دارای گستره‌ی وسیعی می‌باشد. البته باید توجه داشت که حق‌الناس، حق‌الله هم هست، زیرا هیچ‌کس جز خدا اصالتاً و ذاتاً حقی ندارد و حقوق مردم از جانب خدا تعیین شده و تضییع آن مخالفت با حکم و حق الهی تعیین شده در حق دیگران است (همان: ۴۱).

ضرورت کرامت انسانی ایجاب می‌نماید که حقوق انسانی در جامعه رعایت شود؛ نه به‌عنوان شهروندی که از کلیه‌ی حقوق شهروندی بهره‌مند است، الا آنچه برای اتباع آن کشور می‌باشد، بلکه به‌عنوان انسانی که صرف‌نظر از وابستگی ملیتی و سرزمینی، حق بر

^۱ Hughes

^۲ the right of men

کرامت دارد. چنین حقی از سوی انسان قابل اسقاط نیست و نیز تکلیفی برای دولت است که قابل واگذاری نمی‌باشد. قانون‌گذار نیز به‌عنوان جزئی از دولت به معنای عام، مکلف به رعایت حق کرامت برای انسان در کلیه امور است. فلسفه برابری افراد در مقابل قانون و زیربنای حاکمیت قانون که همواره باید نصب‌العین قضات باشد، همین کرامت است که خداوند به‌عنوان وصفی بر تمام انسان‌ها بار کرده است (مصدق، ۱۳۸۹: ۱).

خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ^۱» ما رسولان خود را با دلایل روشن فرستادیم، و با آن‌ها کتاب آسمانی و میزان شناسایی حق از باطل نازل کردم تا مردم قیام به عدالت کنند (و احقاق حقوق و بسط عدل و داد بطور خود جوش از درون جامعه‌ی بشری آشکار شود). این نشان از آن دارد که، احترام به حقوق دیگران و ادای آن یکی از اساسی‌ترین اهداف ادیان آسمانی است. قرآن کریم در آیات بسیاری مؤمنان را چه در باب مسائل اقتصادی و چه در باب حقوق اجتماعی و ... دعوت به احترام به حقوق مردم نموده است (طالبی، ۱۳۸۸: ۱۶۰).

در جامعه‌ای که به نام دین در آن حکومت می‌شود و همه‌ی امور رسماً از منظر دین (ولو قرائتی خاص از آن) تبیین و تفسیر می‌شوند؛ طبیعی است که بحث «نسبت اسلام و حقوق بشر» یا «تعیین تکلیف حقوق بشر از منظر اسلام» بحثی ضروری و در عین حال چالش برانگیز می‌باشد. رعایت حق الناس از جمله مسایل مهم اجتماعی است که در تمامی جوامع انسانی به آن توجه می‌شود ولی هر یک از جوامع و ادیان با توجه به دیدگاهشان نسبت به انسان، آن را مورد ارزیابی قرار می‌دهند. یکی از مهم‌ترین اهداف رسالت انبیاء رعایت عدالت و حقوق انسان‌ها می‌باشد به همین خاطر هر یک از انسان‌ها نسبت به یکدیگر امتیاز و حقی دارند که به‌عنوان «حق الناس» باید آن را رعایت کنند (کدیور، ۱۳۸۸: ۱۱).

اهمیت یادگیری رعایت حقوق افراد در جریان اجتماعی شدن نیز بسیار مهم است و افکار نگرش و رفتارهای جوانان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. اگر ما بتوانیم رعایت حق الناس را به‌عنوان یک هنجار مذهبی در رفتار و کردار جوانان خود درونی سازیم قدم اساسی برای تربیت دینی و اجتماعی آن‌ها برداشته ایم، رعایت حق الناس در زندگی دنیوی و اخروی انسان تأثیر بسزایی دارد و موجب بهبود روابط اجتماعی، اقتصادی انسان، طولانی شدن

^۱ سوره‌ی حدید، آیه‌ی ۲۵

عمر و زیادی اموال می‌شود. مسئله‌ی رفتار و نگرش مذهبی جوانان با توجه به درصد بالای جمعیت و نقش آنان در سرنوشت و آینده کشور اهمیتی دو چندان دارد. در جامعه‌ی ما جوانان درصد بالایی از جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند و این مسئله در رابطه با قشر جوان اهمیتی دو چندان می‌یابد؛ زیرا قشر جوان هر جامعه‌ای به لحاظ برخورداری از انرژی و توان فراوان قادر است تأثیر تعیین‌کننده‌ای بر آینده‌ی جامعه بگذارد (علوی و همکاران؛ ۱۳۸۹).

بنابراین با توجه به اهمیت مسئله‌ی حق‌الناس هدف کلی این تحقیق، "مطالعه‌ی رابطه‌ی عوامل اجتماعی و فرهنگی با نگرش جوانان نسبت به حق‌الناس" است.

سؤالات پژوهش

- آیا بین متغیرهای زمینه‌ای (سن، جنس، تحصیلات فرد، شغل فرد، درآمد ماهیانه، طبقه‌ی اجتماعی - اقتصادی، محل سکونت دائمی، وضعیت تأهل، قومیت) و نگرش نسبت به حق‌الناس در بین جوانان ۱۸-۲۹ سال رابطه وجود دارد؟
- آیا بین دینداری و نگرش به حق‌الناس در بین جوانان ۱۸-۲۹ ساله‌ی شهر شیراز رابطه وجود دارد؟
- آیا بین میزان استفاده از رسانه‌های جمعی داخلی و خارجی و نگرش به حق‌الناس در بین جوانان ۱۸-۲۹ ساله‌ی شهر شیراز رابطه وجود دارد؟

پیشینه نظری پژوهش

در این پژوهش حق‌الناس به‌عنوان یک کنش دینی و اجتماعی مدنظر است بنابراین در این قسمت به نظریات اندیشمندانی اشاره خواهیم کرد که در موضوع، رابطه‌ی دین و کنش افراد و نظام اجتماعی ایراد شده است.

توکویل^۱ معتقد است که اعتقادات مذهبی نوعی انضباط اخلاقی در افراد پدید می‌آورد و در جامعه‌ای که انسجام آن مورد تهدید فردگرایی قرار گرفته، می‌تواند باعث همبستگی شود؛ زیرا این اعتقادات روح همگانی را در آنها ایجاد می‌کند و مسئولیت اجتماعی افراد را یادآور می‌شود (ویلیم^۲، ۱۳۷۷: ۱۴۰-۱۳۰). کنت^۳ معتقد است اگر

^۱ Tocqueville

^۲ Willem

^۳ Conte

اعتقادات دینی نبود جامعه از هم می‌گسیخت، وی از اعتقادات دینی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اجماع اجتماعی یاد می‌کند و آن را سنگ‌بنای سامان اجتماعی می‌داند که همان شیرازه‌ی نیرومندی است که افراد جامعه را به همدیگر پیوند می‌دهد (کوزر^۱، ۱۳۸۷: ۳۰ و آرون^۲، ۱۳۸۶: ۱۲۷).

دورکیم^۳ معتقد است که اعتقادات مذهبی باعث می‌شود، افراد وابسته و مطیع یک قدرت خارجی شوند (همیلتون^۴، ۱۳۸۷: ۱۷۲). به طوری که افراد منافع شخصی خود را از یاد می‌برند. در واقع اعتقادات دینی نوعی اقتدار اخلاقی به همراه دارد که احساس ملکوتی را در افراد بیدار می‌کند (آرون، ۱۳۸۶: ۳۹۱). او معتقد است اعتقادات دینی یک دید مشترکی از جهان به افراد جامعه اعطا می‌کند که سازماندهی افراد را تسهیل می‌کند.

وبر^۵ به دنبال بررسی تأثیر اعتقادات دینی بر رفتار آدمیان بود و می‌خواست نشان دهد که یک شیوه‌ی اعتقادی معین چگونه تعیین‌کننده‌ی شیوه‌ی معین عمل است. هر چند آیزن^۶ معتقد است، اعتقادات و باورها تأثیر غیر مستقیم بر رفتار دارد. در واقع او معتقد است که گرایش‌ها و باورها خود تحت تأثیر شخصیت و شرایط اجتماعی زندگی افراد است به عبارت دیگر شخصیت و شرایط اجتماعی زندگی افراد بر گرایش‌ها و اعتقادات آن‌ها تأثیرگذار است و اعتقادات و باورها از طریق تأثیر بر قصد و نیت افراد بر جهت‌گیری رفتار آدمیان تأثیر می‌گذارد؛ بنابراین آیزن نتیجه می‌گیرد که اعتقادات و باورها تنها یکی از عوامل مؤثر بر رفتار است (آیزن، ۲۰۰۵: ۶۲). وبر می‌خواست اثبات کند که اعتقادات، کنش اجتماعی را از طریق هدایت علایق مردم به جهات قطعی، مقید می‌کند (ترنر و بیگلی، ۱۳۷۰: ۲۹۰).

دیویس^۷ نیز بر تأثیر دینداری بر رفتار افراد جامعه تأکید کرده است. او بیان می‌دارد که دینداری عزم افراد را به رعایت هنجارهای گروهی تقویت می‌کند و بدین‌وسیله یگانگی افراد جامعه را با اعضای دیگر تقویت می‌کند (همیلتون، ۱۳۸۷: ۲۰۱). بینگر^۸ هم به نقشی که دین بر رفتار انسان دارد، پرداخته است و آنقدر آن را حائز اهمیت می‌داند که می‌گوید

¹ Coser

² Aron

³ Durkheim

⁴ Hamilton

⁵ Weber

⁶ Ajzen

⁷ Davis

⁸ Yinger

تنها زمانی می‌توان از یک دین صحبت کرد که شخص آموزه‌ها و عملکردهای یک گروه اجتماعی را پذیرفته و به آن‌ها عمل کند (همیلتون، ۱۳۸۷: ۲۰۵). به زعم بینگر اعتقادات دینی یک سری ارزش‌های مطلق که افراد برای زندگی به آن‌ها نیاز دارند فراهم می‌کنند. این ارزش‌های مطلق پاسخی برای مسأله‌ی مرگ و زندگی که انسان نیاز به آن دارد را فراهم می‌کند (قاسمی و امیری اسفرجانی، ۱۳۸۹: ۲۲).

چارچوب نظری پژوهش

با توجه به آنچه که در قسمت‌های پیشین اشاره شد، به ارائه‌ی یک الگوی نظری مناسب برای این پژوهش خواهیم پرداخت. از آن‌جا که هدف اصلی پرداختن به موضوع، مطالعه‌ی رابطه‌ی عوامل اجتماعی و فرهنگی با نگرش نسبت به حق‌الناس می‌باشد، به نظر می‌رسد که نظریه‌ی وبر با وجود کلی بودن، مناسب‌ترین گزینه باشد.

همچنان که گفتیم دین در اندیشه وبر یک عامل اساسی برای تبیین مسائل است. مسأله‌ای که دیگران کمتر به آن توجه نشان داده‌اند، به‌ویژه آنکه «وبر هم مبانی عقلی و هم مبانی عاطفی دین را در ارتباط با عامل اجتماعی قرار می‌دهد» (گودرزی، ۱۳۷۰: ۳۴). در رویکرد وبر «تأکید اصلی بر عنصر معنابخشی دین برای فرد و جامعه است. وبر در مطالعات دین به منشاء و ماهیت دین کاری نداشت و بیشتر به دنبال رابطه‌ی برقرار کردن میان دین و زندگی بشر بود» (همیلتون، ۱۳۷۷: ۳۴).

در واقع وبر با تأکید بر عقلانیتی که ادیان به ویژه ادیان جهانی نظیر اسلام، واجد آن می‌باشند معتقد بود که افکار مذهبی تعیین‌کننده‌ی جهت و کنش انسان‌هاست (گودرزی، ۱۳۷۷: ۳۴). وی خود در این زمینه می‌نویسد: «در هر جا که جهت و روش کلی زندگی به طریقی روشمند عقلانی شده باشد، آن روش کلی از ارزش‌های بنیادینی که این عقلانی شدن متوجه آن‌ها بوده تأثیر پذیرفته است. این ارزش‌ها و موضع‌گیری‌ها را مذهب شکل می‌دهد» (وبر، ۱۳۸۲: ۳۲۵).

وبر همچنین تمایزاتی را بین دین رستگاری و دین مناسکی قائل می‌شود و بیان می‌کند که دین رستگاری با توجه صرف به آخرت، زندگی این دنیا را خوار می‌شمارد ولی دین مناسکی با ارج نهادن به دنیا سعی می‌کند تا با آن همسازی یابد. در ادیان رستگاری اعمال مناسکی و اعمال اجتماعی مثل انجام خیرات ظهور پیدا می‌کند، در نتیجه ممکن است که هر چیز غیر از خدا و امور نفسانی را خوار و کوچک شمارد (همتی، ۱۳۷۵: ۱۴۷-۱۴۶).

در مجموع بر اساس تئوری وبر می‌توان گفت تأثیر آموزه‌های ادیان بر افکار و کنش‌های افراد بستگی به راه‌حلی دارد که ادیان مختلف در موضوع رسیدن به «رستگاری» ارائه می‌دهند. در همین راستا سمت‌گیری ادیان به «این جهانی بودن» یا «آن جهانی بودن» می‌تواند جهت‌گیری فکری و رفتاری مؤمنان را مشخص نماید. البته باید توجه داشت که فارغ از ماهیت اصیل ادیان و تعالیم‌شان، تفاسیر و برداشت‌های مختلفی از یک دین می‌تواند وجود داشته باشد. در حقیقت تأثیر آموزه‌های دینی بر افراد و کنش‌هایشان به تفسیر رایج از آن دین در یک دوره‌ی خاص بستگی دارد. بر این اساس اعتقاد به «جهان‌پذیر» بودن دین اسلام به همراه «عقلانیت» ویژه‌ای که وبر وجود آن را در بسیاری از ادیان تأکید می‌کند، می‌تواند نوید بخش حرکت در جهت تغییرات تکاملی باشد.

برای سنجش دینداری افراد از مدل چند بعدی گلاک و استارک^۱ استفاده شده است. این مدل توسط بسیاری از محققان و پژوهشگران داخلی و خارجی جهت سنجش دینداری افراد مورد تأیید و استفاده قرار گرفته است. گلاک و استارک اعتقاد دارند در همه‌ی ادیان دنیا ضمن تفاوت‌هایی که در جزئیات آن‌ها وجود دارد، عرصه‌های مشترکی وجود دارد که دینداری در آن‌ها متجلی می‌شود. این عرصه‌ها که می‌توان آن‌ها را ابعاد اصلی دینداری به حساب آورد عبارت‌اند از:

- ۱- بعد اعتقادی یا باورهایی که انتظار می‌رود پیروان یک دین به آن‌ها اعتقاد داشته باشند.
- ۲- بعد مناسکی شامل اعمال دینی مشخص همچون؛ عبادت، نماز و روزه است که انتظار می‌رود مؤمنان آن‌ها را به جای آورند.
- ۳- بعد عاطفی (تجربی) که به عواطف و احساسات مذهبی ناشی از اعتقاد دینی نظیر ستایش، تواضع و ترس راجع است.
- ۴- بعد فکری که شامل اطلاعات و دانسته‌های مبنایی در مورد اعتقادات پایه‌ی هر دین است.
- ۵- بعد پیامدی که ناظر به اثرات باورها، اعمال، تجارب و دانش دینی بر زندگی روزمره پیروان است (گلاک و استارک، ۱۹۶۵: ۲۰۲).

در این مقاله به منظور سنجش میزان آگاهی جوانان از حق‌الناس تلاش شده است میزان استفاده از رسانه‌های جمعی در بین آنها سنجیده شده است. در این تحقیق استفاده از وسایل ارتباط جمعی که شامل رادیو، تلویزیون، مطبوعات، تلوزیون‌های ماهواره‌ای،

^۱ Glock and Stark

اینترنت و همچنین خبرنامه‌های درون‌سازمانی مورد پرسش قرار می‌گیرد. مبنای استفاده از این فرضیه نظریه‌ی ترنر می‌باشد. ترنر حقوق شهروندی را مجموعه‌ای از حقوق قانونی و رسمی می‌داند که برای یک جامعه‌ی معین تعریف شده است و در آن شهروند مدعی برخورداری از منابع ملی می‌شود. شهروند دارای منابع مهم اقتصادی چون مسکن، درآمد، منابع سیاسی، آزادی بیان و منابع فرهنگی چون تعلیم و تربیت و آموزش می‌باشد. ترنر به نقش شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه و افراد توجه دارد، و معتقد است آگاهی از حقوق در میان اقوام مختلف متفاوت است. در بین شرایط اجتماعی باید به نقش رسانه‌های جمعی توجه ویژه نمود چرا که همچون واسطه‌ای آگاهی اجتماعی افراد را تحت تأثیر قرار می‌دهند. بنابراین، با استفاده از نظریه‌ی ترنر فرضیه‌ی "میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی" به‌عنوان منبع آگاهی جوانان در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است (هزارجریبی و امانیان، ۱۳۹۰: ۱۸-۱).

پیشینه پژوهش

الف) تحقیقات داخلی

علی‌اکبریان (۱۳۹۲)، مطالعه‌ای با عنوان: بررسی اهمیت حق‌النّاس در آیات قرآن کریم، انجام داده است. این مطالعه با روشی توصیفی و تحلیلی انجام گرفته است. در این مطالعه بیان شده است که مراعات حقوق مردم در جامعه در ابعاد مختلف و احترام به جان و مال و آبروی آنان از شاخص‌های اساسی یک جامعه‌ی اسلامی است چرا که اسلام به عنوان دینی کامل، برای ایجاد جامعه‌ای اخلاقی و همراه با امنیت و آسایش برای همگان، توجهی فراوانی به حقوق افراد و لزوم رعایت آن نموده است. تأملی در آیات قرآن کریم (به‌عنوان منبع اصلی دین اسلام) به خوبی نشان‌دهنده‌ی این موضوع است. آیاتی با موضوعات تشریح حق قصاص، نهی از اکل مال به باطل، نهی از کم‌فروشی، نهی از خوردن مال یتیم، نهی از غیبت، تجسس، تمسخر و مانند آن در جهت مراعات حقوق مردم و نیز نهادینه کردن اخلاق در روابط اجتماعی بین آنهاست. این نوشته به بررسی آیاتی چند از قرآن کریم در موضوع حق‌النّاس با هدف ایجاد تنبه و توجه نسبت به اهمیت این حقوق در اسلام و در نتیجه تلاش برای رعایت آنها در جامعه از سوی افراد مسلمان می‌پردازد (علی‌اکبریان، ۱۳۹۲: ۱۳۳-۱۰۹).

سلیمی (۱۳۹۰)، در پژوهشی با موضوع: اصول نظری، حقوق بشر در اسلام، بیان می‌کند که، حقوق بشر رابطه‌ی مستقیم با انسان‌شناسی و جهان‌بینی نظام‌های حقوقی

دارد. نظام‌های حقوقی که رویکرد مادی دارند با نظام‌های حقوقی اسلام که دارای بینش توحیدی است از نظر تشریح حقوق بشر تفاوت اساسی دارد. اصل «حقیقت محوری» که اساس عقلانیت دینی است با تأکید بر وجود حقایق عینی و امکان دستیابی به آن، بر اندیشه‌های نسبی‌گرایانه‌ی حقوق بشر غربی، خط بطلان می‌کشد. نتیجه‌ی اصل «توحید» حاکمیت حق خدا به‌عنوان منشأ حقوق بشر است. اصل «معاد» با طرح جاودانگی روح انسان، انسانی زیستن، روحیه‌ی مراقبت در رفتار و تأکید بر پاسخگو بودن انسان در پیشگاه عدل الهی در تدوین حقوق بشر تأثیرگذار است. اشتراکات و تفاوت‌های حقوق و تکالیف بشر نتیجه‌ی منطقی اصل «حکمت» است. اصل «عدالت» زمینه‌ساز تحقق جامعه‌ی آرمانی و تکامل اجتماعی انسان است. اصل تلازم «حق و تکلیف» بیانگر رسالت انسان در زندگی اجتماعی است. اصل کرامت ذاتی و تشریحی انسان نیز به مثابه موهبت الهی زمینه‌ی اعتلای حقوق بشر را فراهم می‌کند (سلیمی، ۱۳۹۰: ۱۹۱-۱۶۱).

هزارجریبی و امانیان (۱۳۹۰)، تحقیقی با عنوان: آگاهی زنان از حقوق شهروندی و عوامل مؤثر بر آن، انجام داده‌اند. هدف آنان از این تحقیق بررسی میزان آگاهی زنان از حقوق شهروندی و عوامل مؤثر بر آن در بین زنان شاغل در شهرداری تهران است. روش تحقیق کمی، پیمایشی است و تکنیک جمع‌آوری داده‌ها پرسشنامه‌ی محقق ساخته است. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران، تعداد ۲۷۰ نفر از کارکنان زن شاغل در شهرداری تهران است. یافته‌های این تحقیق نشان داد که ۳۵/۲ درصد از پاسخگویان آگاهی پایینی از حقوق شهروندی داشتند. ۴۵/۶ درصد آگاهی متوسط و تنها ۱۹/۳ درصد از آگاهی بالایی برخوردار بوده‌اند؛ و میزان حضور در عرصه‌ی عمومی، میزان استفاده از رسانه‌های جمعی، پایگاه اقتصادی و اجتماعی و نگرش به حقوق شهروندی با میزان آگاهی زنان از حقوق شهروندی ارتباط معناداری داشته‌اند (هزارجریبی و امانیان، ۱۳۹۰: ۱۸-۱).

ب) تحقیقات خارجی

سایگوک^۱ (۲۰۱۲)، در تحقیقی به بررسی شهروندی و آموزش شهروندی در بین جوانان کشور زیمباوه، پرداخته است. محقق در این تحقیق در پی ارزیابی این فرضیه است که، جوانان زیمباوه فاقد حس شهروندی پرورش می‌یابند. روش تحقیق کمی، پیمایش و ابزار گردآوری اطلاعات پرسشنامه بوده است. نمونه‌ی تحقیق را ۱۶۱ نفر از دانش‌آموزان ۱۳-۱۸ سال تشکیل داده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد با اینکه دانش‌آموزان راجع

^۱ Sgauke

به مسئله‌ی شهروندی آگاهی دارند با این حال در مورد شرکت در فعالیت‌های سیاسی مردّد هستند. این مطالعه نتیجه‌گیری می‌کند که، ادعاهای مطرح شده چندان معتبر نیست. در یک محیط حسّاس و پرتنش سیاسی دانش‌آموزان تمایلی به درگیر شدن در فعالیت سیاسی ندارند. آنان نیز شرایط را به خوبی ارزیابی کردند و موقعیتی مشابه دیگر شهروندان زیمباوه اخذ کردند.

آکار^۱ (۲۰۱۲)، تحقیقی با عنوان "آموزش شهروندی در لبنان: تدریس معلمان در کلاس‌های مدارس ملی" انجام داده است. هدف این تحقیق ارزیابی رویه‌های آموزش شهروندی در کلاس‌های مدارس ملی در لبنان بوده است؛ که به وسیله‌ی بررسی عمیق در آموخته‌های معلمان از آموزش شهروندی و انعکاس آن در تدریس شهروندی صورت گرفته است. روش تحقیق کیفی بوده و در مصاحبه‌ی نیمه ساختارمند با ۱۹ نفر از معلمان مدارس خصوصی مناطق مختلف صورت گرفت. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد روابط متقابل پیچیده‌ای بین مفاهیم شهروندی در سطح ملی، فنون یادگیری تکراری، واکنش احساسی به موضوعات مناقشه‌انگیز و فرصت‌های محدود برای تفکر انتقادی و درگیر شدن در مکالمه و گفتگوی کلاسی وجود دارد.

دنلی^۲ (۲۰۱۲)، مطالعه‌ای با موضوع: حقوق بشر و کرامت انسانی: نقد تحلیلی از مفاهیم غیر غربی حقوق بشر، انجام داده است. هدف این پژوهش مشخص شدن ویژگی خاص رویکرد حقوق بشر به کرامت انسانی است. در این مقاله بیان می‌شود، حقوق بشر یک کشف غربی است و جوامع غیرغربی بر رعایت حقوق انسان‌ها تأکید می‌کنند. حقوق بشر یکی از روش‌هایی که به منظور تحقق بخشیدن و حفظ کرامت انسانی طراحی شده است. اگر چه ایده‌ی حقوق برای اولین بار در غرب در دوران مدرن بیان شد اما این را می‌توان به‌عنوان یک رویکرد که مناسب شرایط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی معاصر است در نظر گرفت، که در روابط کنونی غرب و جهان سوم گسترش یافته است.

می‌یر و همکاران^۳ (۱۹۹۸)، در مطالعه‌ای با عنوان: اسلام و گسترش حقوق شهروندی برای زنان در کویت، به بررسی سازگاری اسلام و گسترش حقوق زنان به‌عنوان یک عنصر دموکراتیک شدن، با توجه به پیچیدگی‌های اجتماعی جوامع مسلمان و فرقه‌های مذهبی در اسلام پرداخته‌اند. این مطالعه پیمایشی بر روی ۱۵۰۰ شهروند کویتی ۱۵۰۰، که از

¹ Akar

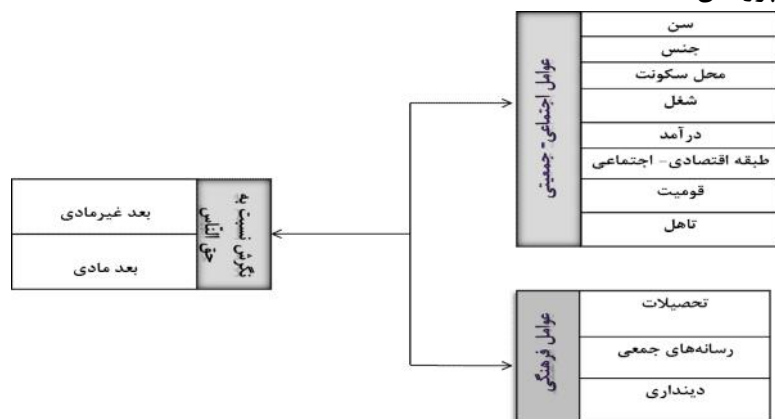
² Donnelly

³ Meyer & all

طریق نمونه‌گیری تصادفی انتخاب شده بودند انجام شد. در این مطالعه داده‌هایی در مورد تفاوت پایگاهی افراد، اعتقادات و فعالیت‌های مذهبی آنان و عضویت‌شان در شبکه‌های اجتماعی که منبع شکل‌گیری نگرش آن‌ها می‌باشد جمع‌آوری شد. نتایج این پژوهش نشان داد که، سنت‌گرایی اسلامی با گسترش حقوق شهروندی زنان سازگار بود. در حالی که دینداری اسلامی بدون در نظر گرفتن فرقه‌ی آن‌ها با گسترش حقوق شهروندی انسان سازگار نبود. آن‌ها دریافتند که، تفاوت‌های بین شیعه و سنی احتمالاً پیوندهای پاسخگویان به مدارس دینی متفاوت (شیعه و سنی) که ایده‌ها و عقاید متفاوتی درباره‌ی جایگاه زنان دارند تفاوت‌های فرامذهبی ایشان را منعکس می‌کند.

مروری بر تحقیقات انجام شده در موضوع حاضر نشان می‌دهد که مسأله‌ی رابطه‌ی عوامل اجتماعی - فرهنگی با نگرش نسبت به حق‌الناس بطور تجربی در ایران و در کشورهای دیگر مورد بررسی قرار نگرفته است و بیشتر تحقیقات انجام شده داخلی از بعد فقهی و توصیفی به این مسئله پرداختند.

مدل پژوهش

روش‌شناسی پژوهش

روش مورد استفاده در این تحقیق پیمایشی^۱ است. در این پژوهش نیز با توجه به حجم نمونه‌ی آماری از ابزار پرسشنامه برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده شده است. جامعه‌ی آماری مورد مطالعه این تحقیق جوانان ۱۸-۲۹ ساله‌ی شهر شیراز می‌باشد

^۱ survey

جمعیت جوانان شهر شیراز در سنین ۲۹-۱۸ سال، بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۰، ۶۰۶۷۶۰ هزار نفر می‌باشد. در این تحقیق از شیوه‌ی نمونه‌گیری چند مرحله‌ای، برای انتخاب نمونه‌ها استفاده شده است و به منظور برآورد حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شده است؛ که بر این اساس با توجه به جمعیت جوانان شهر شیراز، حجم نمونه در سطح معناداری ۹۵ درصد و خطای نمونه‌گیری ۴٪ حدود ۶۰۰ نفر از جوانان ۱۸-۲۹ سال، شهر شیراز می‌باشد. در این پژوهش برای دستیابی به اعتبار ابزار سنجش، اعتبار صوری پرسشنامه توسط تعدادی از صاحب‌نظران مورد بررسی و تأیید قرار گرفت؛ همچنین به منظور پایایی متغیرها از ضریب "آلفای کرونباخ" استفاده شده است. محاسبه‌ی ضریب آلفای کرونباخ برای هر یک از طیف‌ها نشان داد که طیف‌ها ابزار سنجش از پایایی بالایی برخوردارند.

جدول ۱: نتیجه‌ی آزمون پایایی طیف دینداری به روش آلفای کرونباخ

طیف‌ها	تعداد گویه‌ها	ضریب آلفای کرونباخ
بعد اعتقادی	۷	٪۸۳
بعد عاطفی	۵	٪۸۰
بعد پیامدی	۶	٪۷۳
بعد عملی (مناسکی)	۸	٪۸۳
دینداری	۲۶	٪۸۹

جدول ۲: نتیجه‌ی آزمون پایایی طیف نگرش به حق‌الناس به روش آلفای کرونباخ

طیف‌ها	تعداد گویه‌ها	ضریب آلفای کرونباخ
بعد مادی حق‌الناس	۱۳	٪۸۲
بعد غیر مادی حق‌الناس	۱۱	٪۸۱
حق‌الناس	۲۴	٪۸۷

تعاریف عملیاتی متغیرها

دینداری: در این پژوهش برای سنجش دینداری پاسخگویان از مدل گلاک و استارک استفاده شده است؛ که بر این اساس دینداری شامل ۴ بعد است:
بعد تجربی دینداری (عواطف دینی): به درک آگاهی مستقیم از واقعیت غایی و عواطف و احساسات مذهبی ناشی از آن نظیر ستایش، تواضع و ترس راجع است. برای این

بعد از شاخص‌ها استفاده شده است: احساس دوری و نزدیکی به خداوند، احساس پوچ بودن زندگی بدون اعتقادات دینی، نترسیدن مؤمن از مرگ، احساس احترام به اولیای دینی و امامان، احساس توبه و دوری از گناه.

بعد /ایدئولوژیکی دینداری (باورهای دینی): شامل اعتقادات خاص بجا مانده از پیروان یک مذهب است که شخص مذهبی باید آن‌ها را بپذیرد. برای این بعد شاخص‌هایی نظیر باور به وجود خداوند، وجود شیطان، وجود فرشتگان، قیامت، آسمانی بودن قرآن، و ظهور حضرت مهدی (عج) در نظر گرفته شده است.

بعد مناسکی دینداری (اعمال دینی): شامل یک‌سری اعمال مذهبی خاص است که پیروان یک مذهب انجام می‌دهند نظیر: پرستش، نماز و روزه. این بعد شامل شاخص‌های: حضور در مسجد و اماکن مذهبی نظیر اعیاد و عزاداری‌ها و امر به معروف و نهی از منکر می‌شود.

بعد پیامدی دینداری (آثار دینی): به تأثیر باورها و تجارب، اعمال و دانش‌های مذهبی بر روی پیروان یک آئین اشاره دارد و رابطه‌ی فرد با دیگران را نیز متأثر می‌سازد. تحریم مشروبات الکلی، پیروی از رهبران مذهبی، اعتقاد به حجاب اسلامی و حفظ حریم مناسب در رابطه با جنس مخالف شاخص‌های این بعد می‌باشد.

متغیر دینداری این تحقیق در قالب ۳۰ گویه بر اساس طیف ۵ درجه‌ای لیکرت و به صورت فاصله‌ای سنجیده شده است.

میزان استفاده از رسانه‌های جمعی: رسانه‌های جمعی، عبارت است از وسایل ارتباطی که عموماً با ارتباطی یک‌سویه به دنبال جمعی از مخاطبان هستند. رسانه‌های جمعی این تحقیق شامل: مثل تلویزیون، رادیو، روزنامه، کتاب، ماهواره، پیامک و اینترنت هستند می‌باشد. این متغیر در قالب ۸ گویه و بر اساس طیف ۵ درجه‌ای لیکرت و در سطح فاصله‌ای سنجیده شده است.

حق الناس: معنی واژه‌ی حق الناس در فرهنگ لغت فارسی عمید، به معنای حقی که مردم نسبت به یکدیگر دارند. مانند تجاوز نکردن به جان، مال، ناموس، شرف و حیثیت یکدیگر. بر این اساس متغیر حق الناس در دو بعد مادی (عینی) و غیر مادی (ذهنی) سنجیده شده است. بعد مادی شامل: احترام به اموال مردم، احترام و حفظ جان و سلامتی مردم و بعد غیر مادی شامل: احترام به آبروی مردم، منزلت و حیثیت مردم در جامعه است. متغیر نگرش به حق الناس در این تحقیق بر در قالب ۲۴ گویه، بر اساس طیف ۵ درجه‌ای لیکرت و در سطح فاصله‌ای سنجیده می‌شود.

یافته‌های پژوهش

خصوصیات زمینه‌ای پاسخگویان

تعداد ۶۰۰ نمونه در مناطق ده‌گانه‌ی شهر شیراز منطبق با توزیع جوانان ۱۸-۲۹ سال این مناطق در سرشماری سال ۱۳۹۰، مورد بررسی قرار گرفت. بر این اساس بررسی ویژگی‌های جمعیتی نمونه نشان می‌دهد که حدود ۷۶/۲ درصد افراد نمونه در زمان مورد بررسی متأهل بوده‌اند که در میان زنان بیشتر از مردان، متأهل بوده‌اند. بررسی وضعیت آموزش و تحصیلات پاسخگویان نشان می‌دهد که ۵۲/۵ درصد جوانان مورد مطالعه در مقاطع تحصیلی لیسانس و بالاتر تحصیلات داشته‌اند. وضعیت شغلی نشان می‌دهد که ۶۰/۹ درصد جوانان بیکار بوده‌اند. حدود ۹۱/۹ درصد از پاسخگویان در شهر (عمدتاً مرکز استان و شیراز) سکونت دائمی داشته‌اند. بعلاوه بستر و زمینه‌ی قومی متفاوت یکی دیگر از ویژگی‌های جمعیتی نمونه‌ی مورد بررسی است که، بر اساس آن حدود ۷۲/۲ درصد پاسخگویان فارس زبان و و مابقی لر، ترک، عرب، کرد و بلوچ بودند. متوسط درآمد ماهیانه‌ی جوانان مورد بررسی ۳۵۰ هزار تومان بوده است. همچنین نتایج به لحاظ هویت طبقاتی و اینکه به کدام طبقه تعلق دارند نشان داده حدود ۶/۳ درصد طبقه‌ی بالا، ۳۶ درصد طبقه‌ی متوسط رو به بالا، ۴۵/۸ درصد طبقه‌ی متوسط، ۸/۳ درصد طبقه‌ی متوسط رو به پایین و ۳/۵ درصد به طبقه‌ی پایین احساس تعلق دارند. از نظر گروه سنی جوانان مورد بررسی، ۳۱/۵ درصد در گروه سنی ۱۸-۲۱ سال، ۳۴/۳ درصد در گروه سنی ۲۲-۲۵ سال و ۳۴/۲ درصد در گروه سنی ۲۶-۲۹ سال قرار داشتند. علاوه بر ویژگی‌های جمعیتی - اجتماعی نمونه، به بررسی وضعیت جوانان مورد مطالعه به لحاظ برخی عوامل فرهنگی مرتبط با نگرش به حق‌الناس پرداختیم. این عوامل شامل؛ دینداری و استفاده از رسانه‌ی جمعی می‌باشد.

جدول ۳، توزیع فراوانی و درصدی میزان استفاده جوانان از رسانه‌ی جمعی به تفکیک جنسیت را نشان می‌دهد. همان‌طور که در جدول ارائه شده است، ۱۷/۱ درصد جوانان مورد بررسی میزان استفاده‌ی بالایی از رسانه‌ی جمعی داشتند، ۶۸/۹ درصد از نظر میزان استفاده در سطح متوسطی قرار داشتند و در نهایت ۱۴/۰ درصد جوانان از نظر میزان استفاده در سطح پایینی قرار داشتند. مشاهده می‌شود تعداد زیادی از جوانان (۶۸/۹) از نظر میزان استفاده از رسانه‌ی جمعی در سطح متوسطی قرار داشتند؛ همچنین نتایج نشان می‌دهد که مردان بیشتر از زنان از رسانه‌ی جمعی استفاده می‌کنند.

جدول ۳: توزیع فراوانی و درصدی میزان استفاده‌ی پاسخگویان از رسانه‌ی جمعی به تفکیک

جنسیت

زن		مرد		کل		میزان استفاده از رسانه‌ی جمعی
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۶/۳	۳۶	۱۰/۸	۶۲	۱۷/۱	۹۸	بالا
۳۵/۳	۲۰۲	۳۳/۷	۱۹۳	۶۸/۹	۳۹۵	متوسط
۷/۹	۴۵	۶/۱	۳۵	۱۴/۰	۸۰	پایین
۴۹/۴	۲۸۳	۵۰/۶	۲۹۰	۱۰۰/۰	۵۷۳	جمع

انحراف معیار: ۶/۴۳

میانگین: ۱۷/۵

جدول ۴. توزیع فراوانی و درصدی میزان دینداری جوانان به تفکیک جنسیت را نشان می‌دهد. همان‌طور که در جدول مشاهده می‌شود ۱۲/۸ درصد جوانان مورد بررسی دینداری بالایی داشتند، ۷۰ درصد جوانان از سطح متوسط دینداری برخوردار بوده‌اند که تعداد زیادی از جوانان را شامل می‌شود. در نهایت ۱۷/۱ درصد جوانان دارای سطوح پایینی از دینداری بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که زنان نسبت به مردان از میزان دینداری بالاتری برخوردار هستند.

جدول ۴: توزیع فراوانی و درصدی میزان دینداری پاسخگویان به تفکیک جنسیت

زن		مرد		کل		دینداری
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۸/۵	۵۱	۴/۳	۲۶	۱۲/۸	۷۷	بالا
۳۴/۰	۲۰۴	۳۶/۰	۲۱۶	۷۰/۰	۴۲۰	متوسط
۷/۵	۴۵	۹/۶	۵۸	۱۷/۱	۱۰۳	پایین
۵۰/۰	۳۰۰	۵۰/۰	۳۰۰	۱۰۰/۰	۶۰۰	جمع

انحراف معیار: ۱۶/۷۳

میانگین: ۶۱/۲۹

جدول ۵، توزیع فراوانی و درصدی نگرش پاسخگویان نسبت به حق‌الناس به تفکیک جنسیت را نشان می‌دهد. همان‌طور که در جدول مشاهده می‌شود، ۱۲/۸ درصد جوانان مورد بررسی نسبت به حق‌الناس نگرش مثبتی داشتند، تعداد زیادی از جوانان ۷۳/۳ درصد از نگرش خنثی (نه مثبت نه منفی) برخوردار بوده‌اند؛ و در نهایت ۱۳/۸ درصد جوانان

نگرش منفی نسبت به حق الناس داشتند؛ همچنین مشاهده می‌شود مردان در مقایسه با زنان نگرش مثبت‌تری نسبت به حق الناس دارند.

جدول ۵: توزیع فراوانی و درصدی نگرش پاسخگویان به حق الناس به تفکیک جنسیت

زن		مرد		کل		نگرش به حق الناس
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	
۶/۰	۳۶	۶/۸	۴۱	۱۲/۸	۷۷	مثبت
۳۶/۷	۲۲۰	۳۶/۷	۲۲۰	۷۳/۳	۴۴۰	خنثی (نه مثبت نه منفی)
۷/۳	۴۴	۶/۵	۳۹	۱۳/۸	۸۳	منفی
۵۰/۰	۳۰۰	۵۰/۰	۳۰۰	۱۰۰/۰	۶۰۰	جمع

انحراف معیار: ۰/۴۲

میانگین: ۴۱/۰۶

تجزیه و تحلیل

جدول ۶ ماتریس ضرایب همبستگی میان متغیرهای دینداری، سن، درآمد، تحصیلات و استفاده از رسانه‌ی جمعی با مقیاس نگرش به حق الناس و ابعاد آن را بین پاسخگویان نشان می‌دهد. لازم به ذکر است که در بررسی همبستگی متغیرهای تحقیق غیر از دو مورد (درآمد و تحصیلات)، بقیه‌ی متغیرها در تحلیل دو متغیره روابط معناداری با متغیر وابسته و ابعاد آن داشتند.

جدول ۶: ضریب همبستگی پیرسون بین متغیرهای مستقل با نگرش نسبت به حق الناس و ابعاد

آن

متغیر	نگرش به حق الناس	بعد مادی	بعد غیر مادی
دینداری	۰/۳۹۶*	۰/۴۳۸*	۰/۲۹۱*
سن	-۰/۱۹۲*	-۰/۱۶۴*	-۰/۱۹۱*
درآمد	-۰/۰۴۹	-۰/۰۳۱	-۰/۰۶۲
تحصیلات	-۰/۰۴۱	۰/۰۰۲	-۰/۰۶۴
استفاده از رسانه‌ی جمعی	۰/۱۳۲*	۰/۱۹۰*	۰/۱۵۱*

* این متغیرها رابطه‌ی معنی‌داری با متغیر وابسته داشته‌اند.

جدول ۷، به آزمون تفاوت میانگین نگرش پاسخگویان نسبت به حق الناس و ابعاد آن بر حسب جنسیت پرداخته است. با توجه به آمارهای موجود در این جدول، میانگین

نمره‌ی مردان (۴۱/۴۲) بیشتر از میانگین نمره‌ی زنان (۴۰/۶۹) می‌باشد. هر چند میانگین نمره‌ی مقیاس کلی نگرش نسبت به حق‌الناس و بعد مادی و غیر مادی آن در مردان بیشتر از زنان می‌باشد، اما سطح معناداری در میان پاسخگویان بدین معنی است که تفاوت معنی‌داری بین جنسیت و شاخص کلی نگرش نسبت به حق‌الناس وجود ندارد؛ همچنین هیچ رابطه‌ی معنی‌داری بین جنسیت و بعد مادی حق‌الناس و بعد غیر مادی آن وجود ندارد.

جدول ۷: آزمون تفاوت میانگین نگرش پاسخگویان نسبت به حق‌الناس و ابعاد آن بر حسب جنس آنها

جنس	مقیاس کلی نگرش به حق‌الناس	ابعاد مختلف مقیاس حق‌الناس	
		بعد مادی	بعد غیر مادی
مرد	۴۱/۴۲	۱۸/۲۷	۲۱/۶۸
زن	۴۰/۶۹	۱۷/۵۶	۲۱/۸۶
آزمون T		۰/۸۶۵	۱/۴۹۳
سطح معناداری		۰/۳۸۷	۰/۷۵۴

جدول ۸، آزمون تفاوت میانگین نگرش پاسخگویان نسبت به حق‌الناس بر حسب شغل آنها می‌پردازد. نتایج آزمون F با مقدار (۰/۷۳۸)، در بررسی رابطه‌ی وضعیت شغلی جوانان و نگرش نسبت به حق‌الناس نشان می‌دهد که تفاوت معناداری ($Sig=0/595$) بین وضعیت شغلی پاسخگویان و شاخص کلی نگرش به حق‌الناس وجود ندارد. بنابراین فرضیه‌ی فوق تأیید نمی‌گردد.

جدول ۸: آزمون تفاوت میانگین نگرش پاسخگویان نسبت به حق‌الناس بر حسب شغل آنها

مقیاس حق‌الناس / شغل پاسخگو	تعداد	میانگین	اشتباه استاندارد	آزمون F	سطح معناداری
مشاغل عالی	۳۲	۴۱/۵۳	۱/۶۸۷		
کارمند	۱۱۹	۴۰/۰۱	۱/۰۴۱		
آزاد	۷۳	۴۱/۶۴	۱/۲۹۰	۰/۷۳۸	۰/۵۹۵
کارگر	۴	۳۹/۷۵	۳/۵۴۴		
بیکار	۳۵۵	۴۱/۴۲	۰/۵۴۱		

جدول ۹، به بررسی آزمون تفاوت میانگین نگرش پاسخگویان به حق الناس و ابعاد آن بر حسب طبقه اجتماعی - اقتصادی آنها پرداخته است. نتایج آزمون F با مقدار (۰/۹۶۲) نشان می‌دهد که تفاوت معناداری بین پایگاه طبقاتی جوانان و نگرش به حق الناس وجود ندارد؛ همچنین نتایج آزمون F نشان می‌دهد که، پایگاه طبقاتی جوانان رابطه‌ی معناداری با بعد مادی (احترام به اموال مردم و حفظ جان و سلامتی مردم) و بعد غیر مادی (احترام به آبرو و حیثیت مردم) حق الناس ندارد.

جدول ۹: آزمون تفاوت میانگین نگرش پاسخگویان به حق الناس و ابعاد آن بر حسب طبقه‌ی اجتماعی - اقتصادی آنها

ابعاد مختلف مقیاس حق الناس		مقیاس نگرش به حق الناس	طبقه‌ی اجتماعی - اقتصادی	
غیر مادی	مادی		متوسط رو به بالا	پایین
۲۴/۳۴	۱۹/۳۲	۴۴/۰۰	بالا	میانگین
۲۱/۲۸	۱۷/۷۱	۴۰/۵۱	متوسط رو به بالا	
۲۱/۹۱	۱۷/۸۰	۴۱/۰۵	متوسط	
۲۱/۴۴	۱۸/۶۴	۴۱/۵۲	متوسط رو به پایین	
۲۱/۱۴	۱۷/۱۹	۴۰/۲۴	پایین	
۱/۷۰۲	۰/۹۱۲	۰/۹۶۲	آزمون F	
۰/۱۴۸	۰/۴۵۶	۰/۴۲۸	سطح معناداری	

جدول ۱۰، آزمون تفاوت میانگین نگرش به حق الناس بر حسب وضعیت تاهل پاسخگویان را نشان می‌دهد. یافته‌ها نشان می‌دهد که میانگین نمره‌ی افراد مجرد (۴۱/۵۶) بیش از افراد متأهل (۳۹/۰۴) است که نشان‌دهنده‌ی رابطه‌ی معنادار بین نمره‌ی دو گروه یاد شده می‌باشد. بدین معنی که، مجردها بیشتر از متأهلها حق الناس را رعایت می‌کنند و نگرش مثبتی به حق الناس دارند؛ همچنین نتایج بدست آمده از این جدول حاکی از آن است که رابطه‌ی معناداری بین تاهل و بعد مادی (احترام به اموال مردم و حفظ جان و سلامتی مردم) حق الناس وجود دارد. بین وضعیت تاهل و بعد غیر مادی حق الناس هیچ رابطه‌ای مشاهده نمی‌شود.

جدول ۱۰: آزمون تفاوت میانگین نگرش پاسخگویان نسبت به حق الناس و ابعاد آن بر حسب وضعیت تأهل آنها

ابعاد مختلف مقیاس حق الناس	مقیاس کلی نگرش به حق الناس		وضعیت تأهل	
	بعد مادی	بعد غیر مادی		
۲۲/۰۴	۱۸/۳۱	۴۱/۵۶	مجرد	میانگین
۲۰/۸۶	۱۶/۳۱	۳۹/۰۴	متأهل	
۲/۶۰۶	۲/۰۶۲	۲/۱۱۸	آزمون T	
۰/۰۹۵	۰/۰۰۳	۰/۰۳۵	سطح معناداری	

بین قومیت پاسخگویان و نگرش به حق الناس رابطه‌ی معناداری وجود دارد. جدول ۱۱، به بررسی این فرضیه می‌پردازد. نتایج آزمون T با مقدار (۲/۳۵۱) نشان می‌دهد که تفاوت معنادار آماری بین قومیت جوانان با مقیاس نگرش به حق الناس وجود دارد. با توجه به نمره‌ی میانگین، فارس زبان‌ها بیشتر از سایر قومیت‌ها حق الناس را رعایت می‌کنند. همچنین نتایج آزمون T نشان می‌دهد که قومیت رابطه‌ی معناداری با بعد مادی (احترام به اموال مردم و حفظ جان و سلامتی مردم) حق الناس دارد، اما با بعد غیر مادی (احترام به آبرو و حیثیت مردم) حق الناس رابطه‌ی معناداری ندارد.

جدول ۱۱: آزمون تفاوت میانگین نگرش پاسخگویان نسبت به حق الناس و ابعاد آن بر حسب قومیت آنها

ابعاد مختلف مقیاس حق الناس	مقیاس کلی نگرش به حق الناس		قومیت	
	بعد مادی	بعد غیر مادی		
۲۲/۱۴	۱۸/۲۷	۴۱/۶۷	فارس	میانگین
۲۰/۸۳	۱۷/۰۱	۳۹/۴۵	غیر فارس	
۱/۱۰۶	۳/۰۹۳	۲/۳۵۱	آزمون T	
۰/۲۶۹	۰/۰۰۲	۰/۰۱۹	سطح معناداری	

بین محل سکونت و مقیاس کلی نگرش نسبت به حق الناس رابطه‌ی معناداری وجود دارد. جدول ۱۲، به آزمون این فرضیه می‌پردازد. همان‌گونه که مشاهده‌ی نتایج آزمون T با مقدار (۱/۵۷۹) نشان می‌دهد که رابطه‌ی معناداری ($Sig = ۰/۰۵$) در سطح ۹۵ درصد بین دو متغیر یاد شده رابطه وجود ندارد. لذا فرضیه‌ی مذکور تأیید نمی‌شود؛ همچنین نتایج آزمون T نشان می‌دهد که رابطه‌ی معناداری بین بعد مادی (احترام به اموال مردم و حفظ

جان و سلامتی مردم) حق الناس و بعد غیر مادی (احترام به آبرو و حیثیت مردم) آن، در بین جوانان وجود ندارد.

جدول ۱۲: آزمون تفاوت میانگین نگرش پاسخگویان نسبت به حق الناس و ابعاد آن بر حسب محل سکونت آنها

ابعاد مختلف مقیاس حق الناس		مقیاس کلی نگرش به حق الناس	محل سکونت	میانگین
بعد غیر مادی	بعد مادی			
۲۱/۳۸	۱۶/۸۵	۳۹/۷۵	شهر	
۲۳/۶۷	۱۸/۴۳	۴۳/۴۵	روستا	
۱/۴۵۳	۱/۸۰۸	۱/۵۷۹	آزمون T	
۰/۰۷۴	۰/۰۷۲	۰/۰۵	سطح معناداری	

نتایج تحلیل رگرسیون چند متغیره

جداول ۱۳ و ۱۴ نتایج مدل‌های رگرسیونی چند متغیره را نشان داده‌اند. مقدار تبیین در کل داده‌ها برابر با ۲۱/۶ درصد بوده است که نشان‌دهنده‌ی آن است که متغیرهای درون مدل تنها به همین میزان توانسته‌اند تغییرات متغیر نگرش به حق الناس را تبیین کنند. برازش مدل‌ها بر اساس آماره‌ی F مشخص شده است. با توجه به معناداری مقدار آزمون F (۳۶/۲۴) در سطح خطای کمتر از ۰/۰۱ درصد می‌توان نتیجه گرفت که مدل رگرسیونی تحقیق مرکب از ۴ متغیر مستقل (سن، دینداری، محل سکونت و قومیت) و ۱ متغیر وابسته (نمره‌ی نگرش به حق الناس) تبیین می‌شود؛ همچنان که مشاهده می‌شود، بیشترین تأثیرگذاری بر نمره‌ی نگرش به حق الناس (متغیر وابسته) مربوط به متغیر دینداری می‌باشد و کمترین تأثیرگذاری بر نمره‌ی نگرش به حق الناس مربوط به متغیر قومیت می‌باشد. نتایج نشان‌دهنده‌ی آن است که متغیرهای ذکر شده ۲۱/۶ درصد واریانس متغیر وابسته (نگرش به حق الناس) را تبیین می‌کنند.

جدول ۱۳: آماره‌های ارزیابی مدل‌های رگرسیونی برآورد شاخص نگرش به حق‌الناس بر اساس برخی عوامل اجتماعی و فرهنگی

مراحل	متغیرهای معنادار اضافه شده در هر مرحله	مقدار R	ضریب تعیین R^2	تعدیل شده R^2	اشتباه استاندارد برآورد	مقدار آزمون F	سطح معناداری
۱	دینداری	۰/۴۰۲	۰/۱۶۱	۰/۱۶۰	۹/۴۹	۱۰۱/۹۳	۰/۰۰۰
۲	سن	۰/۴۴۸	۰/۲۰۰	۰/۱۹۷	۹/۲۸	۶۶/۳۹	۰/۰۰۰
۳	محل سکونت	۰/۴۵۶	۰/۲۰۸	۰/۲۰۳	۹/۲۵	۴۶/۱۰	۰/۰۰۰
۴	قومیت	۰/۴۶۵	۰/۲۱۶	۰/۲۱۰	۹/۲۱	۳۶/۲۴	۰/۰۰۰

جدول ۱۴: ضرایب رگرسیونی متغیرهای تأثیرگذار بر شاخص نگرش به حق‌الناس در مرحله چهارم

سطح معناداری	مقدار آزمون T	ضریب استاندارد شده $Beta$	ضرایب استاندارد شده		متغیرهای باقی مانده مرحله چهارم
			B	$Std. Error$	
۰/۰۰۰	۱۰/۳۶۰	۰/۴۰۳	۰/۲۵۰	۰/۰۲۴	دینداری
۰/۰۰۰	-۵/۰۰۵	-۰/۱۹۳	-۰/۵۴۳	۰/۱۰۸	سن
۰/۰۰۸	-۲/۶۴۷	-۰/۱۰۵	-۱/۷۱۹	۰/۶۴۹	محل سکونت
۰/۰۱۹	-۲/۳۴۳	-۰/۰۹۳	-۲/۱۴۹	۰/۹۱۷	قومیت

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

مراعات حقوق مردم در جامعه در ابعاد مختلف همچون؛ احترام به جان، مال و آبروی آنان از شاخص‌های اساسی یک جامعه اسلامی است چرا که اسلام به‌عنوان دینی کامل، برای ایجاد جامعه‌ای اخلاقی و همراه با امنیت و آسایش برای همگان، توجهی فراوانی به حقوق افراد و لزوم رعایت آن نموده است. تأملی در آیات قرآن کریم، به‌عنوان منبع اصلی دین اسلام به خوبی نشان‌دهنده اهمیت این موضوع است. آیاتی با موضوعات حق قصاص، ممنوع کردن خوردن مال حرام، نهی از کم‌فروشی، نهی از خوردن مال یتیم، نهی از غیبت، تجسس، تمسخر و مانند آن، در جهت مراعات حقوق مردم و نیز نهادینه کردن اخلاق در روابط اجتماعی بین آن‌ها ست (علی اکبریان، ۱۳۹۲: ۱۱۰).

دینداری: یکی از فرضیه‌های تحقیق این بوده است که بین دینداری فرد و نگرش به حق‌الناس رابطه‌ی معناداری وجود دارد. همچنان که نتایج حاصله در جداول آزمون دو متغیره و تحلیل چند متغیره نشان می‌دهد، دینداری با متغیر وابسته دارای رابطه‌ی مثبت و معناداری می‌باشد. این رابطه در سطح حداقل ۹۵ درصد معنی‌دار است. در بخش نظری

گفتیم که اعتقادات دینی و دینداری افراد می‌تواند بر جهت‌گیری رفتاری آن‌ها مؤثر واقع شود این مسئله با استفاده از نظریه‌ی وبر قابل توجیه است، زیرا طبق نظریه وبر افکار و اعتقادات تعیین‌کننده‌ی جهت‌کنش بشرند. وبر در صدد بود اثبات کند، رفتارهای انسان‌ها در جوامع گوناگون زمانی فهمیدنی است که، در چارچوب دریافت کلی آن از هستی قرار بگیرد. از نظر او یک طرز تفکر معین درباره‌ی جهان می‌تواند جهت‌گیری کنش‌ها را تعیین کند. در حقیقت کار وبر در کتاب اخلاق پروتستان، بر درک دین یا تأثیر ارزش‌ها و باورها و گرایش‌های دینی به لحاظ نوع جامعه‌شناسی تفسیری تأکید نموده است، زیرا کنش‌های اجتماعی از نظر او کنشی توأم با تفهم و تفسیر است، کنش اجتماعی او کنشی معنی‌دار است (وبر، ۱۳۶۷: ۴۵). بر این اساس نتایج نشان می‌دهد که هر چه فرد دینداری بالاتری داشته باشد نگرش مثبت‌تری به حق‌الناس دارد و خود را ملزم به رعایت آن می‌داند؛ لذا فرضیه‌ی فوق تأیید می‌شود. در میان تحقیقات داخلی و خارجی نیز نتایج مشابه و گاه متناقضی یافت می‌شود. برای مثال؛ نیکپی (۱۳۸۰: ۵۵)، تحت عنوان "بررسی تحولات دینی در ایران معاصر"، یکی از نتایج بدست آمده را چنین ذکر می‌کند: هر چه افراد سیاسی مؤمن و معتقدترند، برابری حقوق اجتماعی و سیاسی میان دینداران و غیر دینداران کمتر مورد پذیرش آنهاست؛ و یا می‌یر و همکاران (۱۹۹۸)، در مطالعه‌ی خود دریافتند که سبک دینداری افراد (سنت‌گرایی اسلامی، یا دینداری اسلامی) و همچنین وابستگی آنها به فرقه‌ها و یا مدارس دینی متفاوت، جهت‌گیری افراد را نسبت به حقوق شهروندی تعیین می‌کند.

سن: یکی از فرضیه‌های تحقیق این بوده است که بین سن فرد و نگرش به حق‌الناس رابطه‌ی معناداری وجود دارد. نتایج آزمون‌های دو متغیره (آزمون F ، آزمون شفه) و تحلیل چند متغیره نشان داد که بین سن و نگرش به حق‌الناس رابطه‌ی منفی و معنی‌داری وجود دارد. این‌گونه به نظر می‌رسد افرادی که در سنین پایین‌تری قرار دارند از فردگرایی کمتری برخوردار هستند و روحیه‌ی جمع‌گرایی بیشتری دارند. در نتیجه خود را ملزم به رعایت کردن حق‌الناس می‌دانند. در نتیجه این فرضیه تأیید می‌شود. این یافته با نتایج پژوهش فاطمی‌نیا و حیدری (۱۳۷۸)، ناهمسو است. در پژوهش مذکور بیان می‌شود هر چه سن افراد بالاتر برود تعهد افراد به حقوق شهروندی بیشتر می‌شود. دلیل ناهمسو بودن نتایج می‌تواند به گروه سنی مورد مطالعه‌ی تحقیق یاد شده اشاره کرد.

محل سکونت (جایی که افراد بیشترین مدت عمر خود را در آنجا گذرانده‌اند): به نظر می‌رسد که بین محل سکونت پاسخگویان و نگرش به حق‌الناس رابطه وجود داشته باشد.

این فرضیه با توجه به نتایج حاصله از تحلیل چند متغیره تأیید می‌گردد. از این رو می‌توان نتیجه گرفت؛ افرادی که محل سکونت‌شان در روستا بوده است نسبت به افرادی که در شهر زندگی می‌کنند نگرش مثبت‌تری به حق‌الناس دارند و خود را ملزم به رعایت آن می‌دانند. به نظر می‌رسد، روستائیان نسبت به افرادی که در شهر زندگی می‌کنند دارای فردگرایی کمتر و روحیه‌ی جمع‌گرایی بیشتری هستند و از میزان دینداری بالاتری برخوردار هستند، در نتیجه رعایت حق‌الناس به‌عنوان یک امر دینی برایشان بسیار مهم است. این تحلیل در مطالعات مختلف نیز به اثبات رسیده است، برای مثال؛ اعظم آزاده و توکلی (۱۳۸۶: ۱۲۱)، در پژوهشی با عنوان "فردگرایی، جمع‌گرایی و دینداری"، دریافتند که جمع‌گرایی در شکل شاخص کل، با ابعاد دینداری رابطه‌ی مثبت و در خور توجه دارد. و فرد جمع‌گرا، با گروه اهداف مشترک داشته، لذا مشابه دیگر افراد رفتار کرده و دینداری سنتی را بدون چون و چرا می‌پذیرد. در مقابل فردگرایی به‌عنوان مفهومی مدرن از شاخص‌های اصلی مدرنیته محسوب می‌شود و در مقابل جمع‌گرایی در جامعه‌ی سنتی قرار می‌گیرد. در این پژوهش بیان شده همراه با فردگرایی بسیاری از ارزش‌های دینی از شکل یقینی خارج می‌شوند و مورد بازاندیشی قرار می‌گیرد. در چنین شرایطی و در صورت غلبه‌ی فردگرایی بر جمع‌گرایی می‌توان تغییراتی در حوزه‌ی دینداری افراد جامعه و خصوصاً جوانان که مواجهه و درگیری بیشتری با عناصر مدرن دارند انتظار رفت. در مقابل کسانی که جمع‌گراتر هستند، حداقل در معنای سنتی آن افراد دیندارتری هستند.

وضعیت تأهل: یکی از فرضیه‌های تحقیق این بوده است که بین وضعیت تأهل فرد و نگرش به حق‌الناس رابطه‌ی معناداری وجود دارد. نتایج آزمون‌های دو متغیره نشان داده است که بین وضعیت تأهل فرد و نگرش به حق‌الناس رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. به این معنی که مجردها بیشتر از متأهل‌ها به حق‌الناس اهمیت می‌دهند و آن را رعایت می‌کنند. به نظر می‌رسد که، افراد متأهل بیشتر از افراد مجرد به منافع خانواده‌ی خود اهمیت می‌دهند و ممکن است برای منافع خانواده‌شان حقوق دیگران را نادیده بگیرند و یا حتی زیر پا بگذارند. لذا فرضیه‌ی فوق تأیید می‌شود.

قومیت: یکی از فرضیه‌های تحقیق این بوده است که بین قومیت فرد و نگرش به حق‌الناس رابطه‌ی معناداری وجود دارد. نتایج آزمون دو متغیره و تحلیل چند متغیره نشان داده است، که بین قومیت فرد و نگرش به حق‌الناس رابطه‌ی معنی‌داری وجود دارد. به این معنی که فارس‌ها بیشتر از غیر فارس‌ها به حق‌الناس اهمیت می‌دهند و آن را رعایت می‌کنند؛ بنابراین فرضیه‌ی فوق تأیید می‌شود. از نظر پارسونز رعایت حقوق افراد در جامعه

به دور از هر گونه تبعیض اجتماعی به معنی برخورداری همه‌ی اقشار و گروه‌های اجتماعی از حقوق و تعهدات شهروندی و آگاهی آنان از حقوق خود است. بنابراین، آگاهی از حقوق شهروندی نیازمند تأمین انواع مختلف منابع و ایجاد فرصت‌های مناسب و بازتولید ارزش‌های عام از یک طرف و نگرش مناسب به این حقوق از سوی دیگر است. مهم‌ترین مسأله‌ی مورد توجه پارسونز گروه‌هایی است که از امتیازات شهروندی محروم شده‌اند. به عنوان مثال او این پرسش را «چه چیزی مانع بهره‌مند سیاهان از مزایای شهروندی کامل شده است؟» مطرح می‌کند و در پاسخ به این سؤال به نقش اندیشه توجه می‌کند و موضوع ارزش‌های فرهنگی را پیش می‌کشد. به نظر او گروه‌هایی که همچنان بر ارزش‌های کهن خود تأکید دارند و خود را با مقتضیات زمان و شرایط اجتماعی وفق نداده‌اند درکی از حقوق و امتیازات شهروندی نخواهند داشت (حسام، ۱۳۸۱: ۱۱). بنابراین، افرادی که دارای نگرش‌های خاص‌گرایانه هستند، آگاهی کمتری از حقوق خود دارند. در این میان آموزش نقش مهمی را در جامعه‌پذیری یکپارچه و گسترده‌ی افراد و ارائه‌ی نگرش‌های عام‌گرایانه ایفا می‌کند تا به تبع آن زمینه‌ی آگاهی افراد از حقوق و به تبع آن از وظایفشان، فراهم شود.

استفاده از رسانه‌های جمعی: یکی از فرضیه‌های تحقیق این بوده است که بین میزان استفاده‌ی جوانان از رسانه‌های جمعی و نگرش به حق‌الناس رابطه‌ی معناداری وجود دارد. نتایج آزمون‌های دو متغیره نشان داد، بین استفاده از رسانه‌های جمعی و نگرش به حق‌الناس رابطه‌ی مثبت و معنی‌داری وجود دارد. به این معنی هر چه میزان استفاده‌ی جوانان از رسانه‌های جمعی بیشتر باشد، رعایت حق‌الناس نیز در بین آنان نیز بیشتر است. در نتیجه فرضیه‌ی فوق تأیید می‌شود.

در واقع دسترسی و استفاده از رسانه‌های جمعی، سمعی و بصری نظیر رادیوهای داخلی و خارجی، تلویزیون، ماهواره، اینترنت، روزنامه، کتب، مجلات و ... می‌تواند منجر به افزایش آگاهی افراد از حقوق یکدیگر در جامعه شود. البته همان‌طور که در نتایج توصیفی اشاره شد دسترسی و استفاده از وسایل ارتباط جمعی توسط جوانان تقریباً در حد متوسطی بوده است، که مسلماً نمی‌تواند گسترش آگاهی‌های وسیع اجتماعی را در پی داشته باشد. از سوی دیگر نتایج این فرضیه با یافته‌های پژوهش و یافته‌های صاحب‌نظرانی چون؛ فریدلند و ویلیامز، مبنی بر اینکه حقوق اساسی شهروندی برای گفتگو کردن، یا ابراز عقیده و شنیدن حرف‌های دیگران ارتباط محکم و زنجیره‌واری با توانایی دریافتی و انتقال

اطلاعات دارد، و نیز این دیدگاه که حقوق شهروندی با ساختار زیربنایی ارتباطات دارای رابطه است، مطابقت دارد (ربانی و همکاران، ۱۳۸۵: ۹۳).

تأثیر استفاده از رسانه‌های جمعی بر نگرش‌ها و رفتارها در مطالعات مختلف نیز به اثبات رسیده است. برای مثال؛ هزارجریبی و امانیان (۱۳۹۰)، در پژوهشی به "بررسی آگاهی زنان از حقوق شهروندی و عوامل مؤثر بر آن" پرداخته‌اند. یافته‌های این پژوهش حاکی از این بوده که هر چه میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی بیشتر باشد به تبع آن آگاهی از حقوق شهروندی و رعایت آن افزایش می‌یابد.

بسیار مهم است به این مسأله بپردازیم که چرا علی‌رغم آموزه‌های دین اسلام، حق الناس به منزله‌ی رعایت حقوق مردم، در جامعه‌ی ایران به‌عنوان جامعه‌ای اسلامی مورد غفلت قرار گرفته است؟ در این پژوهش تلاش می‌شود تا در دو سطح به این مسئله پرداخته شود. حق الناس در جامعه شامل حقوقی است که مردم بر یکدیگر دارند (سطح خرد) و حقوقی است که دولت بر مردم دارد (سطح کلان). در اینجا به عواملی، در سطح خرد و کلان اشاره می‌شود که رعایت حق الناس در جامعه‌ی ایران را با مشکل مواجه می‌سازد. در سطح خرد، یکی از علت‌های عدم رعایت حقوق متقابل، نبود آشنایی کافی نسبت به حقوق خود و دیگران می‌باشد. به نظر می‌رسد رعایت حقوق متقابل باید از همان سنین کودکی به فرد آموزش داده شود تا فرد از رعایت حقوق دیگران آگاه شود. در بسیاری از خانواده‌های ایرانی والدین و فرزندان هم به حقوق متقابل یکدیگر آگاه نیستند. از علل دیگر رعایت نکردن حقوق مردم در جامعه باید به سطح کلان توجه کنیم. بدنه‌ی حاکمیت و مسئولان، بخش تفکیک‌ناپذیری از جامعه است که مسئولان نیز از این امر مستثناء نیستند. به نظر می‌رسد در صورتی که جامعه‌ی ایران خواهان برقراری یک جامعه‌ی اسلامی واقعی همراه با رعایت حق الناس باشد، باید با ارائه‌ی تفاسیر باز و قرائت‌های مدرن از دین اسلام و بازخوانی مفهوم حقوق بشر همراه با بومی‌سازی آن در صدد رفع تقابل بین دین و حقوق بشر و ایجاد نوعی همسازی میان این دو مفهوم برآیند. این چنین تعارضی بیش از همه بر عهده‌ی فقیهان و اسلام‌شناسان بزرگ است که در جهت معرفی حق الناس در جامعه همراه با ارزش‌های اصیل انسانی تلاش نمایند و مبلغان و آموزش‌دهندگان دینی با گنجانیدن این مفهوم و ابعاد آن (حق الناس) در منابع و تربیون‌های خود آن را به مردم به خصوص نسل جوان انتقال دهند (موحد و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۶۶).

فهرست منابع:

- اذانی، مهری؛ حاتمی، مجتبی و حاتمی، حسین (۱۳۹۰). "تحلیلی بر فرهنگ شهروندی در شهر یزد"، مجله‌ی برنامه‌ریزی فضایی، سال اول، شماره‌ی ۵۴.
- آرون، ریمون (۱۳۸۶). مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی، ترجمه‌ی محمدباقر پرهام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- بشریه، حسین (۱۳۷۴). جامعه‌شناسی مذهبی ماکس وبر و جایگاه اسلام در آن، نشر: علوم نوین.
- تامپسون، کنت (۱۳۸۰). دین و ساختار اجتماعی، ترجمه‌ی علی بهرام‌پور و حسن محدثی، تهران: انتشارات کویر.
- ترنر، جان‌اتان و بیگلی، ال (۱۳۷۰). پیدایش نظریه‌ی جامعه‌شناسی. ترجمه‌ی عبدالعلی لهسایی‌زاده، شیراز: انتشارات نوید.
- حسام، فرحناز (۱۳۸۱). هویت شهروندی، اندیشه و پژوهش، شماره‌ی ۵۱، سال پنجم.
- دواس، دی. ای (۱۳۸۳). پیمایش در تحقیقات اجتماعی، ترجمه‌ی هوشنگ ناییبی، تهران: نشر نی.
- سرمذ، زهره؛ بازرگان، عباس و حجازی، الهه (۱۳۸۳). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: انتشارات علمی. جلد اول.
- سلیمی، عبدالحکیم (۱۳۹۰). "اصول نظری حقوق بشر در اسلام"، معرفت حقوقی، سال پنجم، شماره‌ی ۲.
- طالبی، محمدحسین (۱۳۸۸). "نگاه تاریخی به کاربری واژه‌ی حق در فرهنگ غرب و اسلام"، نامه‌ی حقوقی ۷۶، جلد ۵، شماره‌ی ۲.
- علی‌اکبریان، مجتبی (۱۳۹۲). "بررسی اهمیت حق‌الناس در آیات قرآن کریم"، فصلنامه‌ی تخصصی تفسیر، علوم قرآن و حدیث، سال پنجم، شماره‌ی ۱۹.
- قاسمی، وحید و امیری اسفرجانی، زهرا (۱۳۸۹). "تبیین جامعه‌شناختی تأثیر دینداری بر سرمایه‌ی اجتماعی درون‌گروهی"، فصلنامه‌ی جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیست و دوم، شماره‌ی ۴۴.
- کوزر، لوئیس (۱۳۸۷). زندگی و اندیشه‌ی بزرگان جامعه‌شناسی، ترجمه‌ی محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی، چاپ دهم.
- کدیور، محسن (۱۳۸۸). امام سجاد و حقوق مردم در کتاب حق‌الناس، چاپ اول، تهران: انتشارات کویر.

- گودرزی، محسن (۱۳۷۰). "جامعه‌شناسی دین، نگاهی به برخی از اندیشه‌های ماکس وبر"، نامه‌ی فرهنگ، سال ششم، شماره‌ی ۳.
- مصدق، محمد (۱۳۸۹). "سرمقاله‌ی کرامت انسانی و حقوق شهروندی"، نشریه‌ی دادرسی، مرداد و شهریور ۱۳۸۹.
- موحد، مجید؛ عباسی شوازی، محمدتقی و دلبری، محمد (۱۳۸۸). "دینداری و حقوق شهروندی: بررسی جامعه‌شناختی رابطه‌ی دینداری با حقوق شهروندی"، فصلنامه‌ی جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد آشتیان، دوره‌ی ۵، شماره‌ی ۳.
- هزارجریبی، جعفر و امانیان، ابوالفضل (۱۳۹۰). "آگاهی زنان از حقوق شهروندی و عوامل مؤثر بر آن"، نشریه‌ی مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، سال سوم، شماره‌ی ۹، تابستان ۱۳۹۰.
- همتی، همایون (۱۳۷۵). دین‌شناسی تطبیقی، تهران: انتشارات آوای نور.
- همیلتون، ملکم (۱۳۸۷). جامعه‌شناسی دین، ترجمه‌ی محسن ثلاثی، تهران: انتشارات تبیان.
- همیلتون، ملکم (۱۳۸۷). جامعه‌شناسی دین، ترجمه‌ی محسن ثلاثی، تهران: انتشارات تبیان.
- وبر، ماکس (۱۳۸۲). دین، قدرت و جامعه، ترجمه‌ی احمد تدین، تهران: انتشارات هرمس.
- ویلم، ژان پل (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی ادیان، ترجمه‌ی عبدالرحیم گواهی، تهران: انتشارات تبیان.

Ajzen, I. (2005). Attitudes, Personality and Behavior, England: Open University Press.

Akar, Bassel (2012). "Teaching for Citizenship in Lebanon: Teacher Talk about The civics Classroom", Teaching and Teacher Education, No.28, pp. 470-480.

Donnelly, J. (2012). "Human Rights and Human Dignity: An Analytic Critique of Non-Western Conceptions of Human Rights", the American Political Science Review, Vol. 76, pp. 303-316.

Kishani Farahania, E., Salehi, A., (2013). "Development model of Islamic Citizenship Education", Procedia-Social and Behavioral Sciences, Vol. 89, pp. 64 - 68.

Meyer, K., Rizzo, H., Ali, Y., (1998). "Islam and the Extension of Citizenship Rights to Women in Kuwait", *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 37, No.1, pp.131- 144.

Sigauke, Aaron (2012). "Young People, Citizenship and Citizenship Education in Zimbabwe", *International Journal of Educational Development*, No. 32, pp. 214-223.